

АЙТМАТОВ ИЛИМИНДЕГИ АЧЫЛГА

Азыркы учурда Айтматов таануу илими дүйнөлүк алкакта да өсүү жолунда бараткандыгы тууралуу маалыматтар бизди дайыма сыймыктануу сезимине бөлөп келет. Тилекке каршы, чет тилдерде жарыяланган андай эмгектерден биз көп учурда бейкабар калып келет окшойбуз...

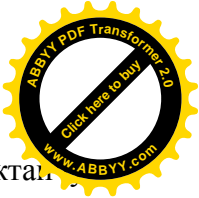
Ал эми өзүбүздүн айтматовчулар, кудайга шүгүр, жазуучунун чыгармачылык дүйнөсүн узун-туурасынан жакшы эле “аралап” келатышат. Учурда кыргыз айтматов таануучуларынын ошондой татыктуу эмгектерин философ-эстетик, философия илимдеринин доктору КР УИАнын корреспондент мүчөсү, профессор Теңдик Аскараровдун “Поиски абсолюта – творческое кредо Чингиза Айтматова” (Б.2010) деп аталган монографиясы толуктап, ал бул багыттагы иштердин жаңы белеске көтөрүлгөндүгүн да айгинелей келди.

Аннотациясында белгиленгендей, монографияда Ч.Айтматовдун көркөм мурасынын аз изилденген аспектилерин философия илиминин абстракттуулуктан конкреттүүлүккө өтүү, карама-каршылыктардын биримдиги жана күрөшү ж.б.у.с. категорияларынын, закондорунун жоболору менен талданып, жазуучунун турмуш чындыгын көркөм эстетикалык өнүктөн чагылдырып, таанып билүүдөгү образдуу дүйнөсүнүн өзгөчөлүктөрү андаштырылат. Ошондуктан аталган эмгек улуу жазуучунун мурасына арналган биздеги тунгуч философиялык эмгек болуп калгандыгы менен баалуу.

Монография беш главадан куралып, I главасы “Ведущее звено в цепи художественного процесса” деп аталат да, ал эки параграфка бөлүнүп, биринчисинде автор кыргыз жана орус кесиптештеринин айтматов таануу илимин өнүктүрүүдөгү салымдарын канагаттануу менен белгилеп, бирок, али да болсо жазуучунун чыгармачылыгын эстетикалык-философиялык планда жалпылаштырып караган олуттуу эмгектердин аз же жокко эсе экендигине басым коюу менен өзү аталган эмгегинде жазуучунун чыгармачылык өнөрканасындагы өзгөчөлүктөрдү ушул өнүктөн талдоого бел байларын кыйыта кетет да, изилдөөгө байланышкан бир жагдайды: Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы азыркы адабий процесстин идеялык-көркөмдүк, эстетикалык бийиктигин баалоодо эң бийик жана так критерий болуу менен көркөм процесстин чынжырындагы жетектөөчү да звено болуп калгандыктан маселенин маңызы, түйүнү так мына ушунда экендигин белгилеп өтөт.

Монографияны баштан аяк аралап өткөн өзөктүү идея – Ч.Айтматовдун чыгармаларынын көркөмдүк-эстетикалык өзгөчөлүктөрү менен философия илиминин үндөштүгү, конгениалдуулугу. Жазуучунун чыгармачылыгын комплекстүү изилдөөгө муктаж кылган ушул татаал, олуттуу маселенин ички маңызын, жабык сырларын ачып, түйүндөрүн жандыруу үчүн Т.Аскараров өзү да эстетик-философ катары дүйнөлүк философиялык-эстетикалык ойлордун жана көркөм тажрыйбанын көптөгөн классикалык мисалдарын “калыска” тартуу менен жазуучунун жарым кылымдан ашуун тарткан чыгармачылык “мүшкүлүн” жана анын дүйнөлүк сөз өнөрүнүн бийик мунарасын курушууга кошкон нукура жаңычылдык салымдарын илимий так таразага тартып, аларды жогоруда белгиленген философиялык категорияларды, логиканын закондорун конкреттүү мисалдарга колдонуу аркылуу жаңыча, оригиналдуу түшүндүрүүгө жетишкен.

Изилдөөчү жазуучунун өтө кыска мезгил аралыгында жергиликтүү, анан мурдагы союздук чектерди ишенимдүү “аттап” өтүп, бара-бара дүйнөлүк адабий-көркөм процеске да кубаттуу таасир этип жаткан күчтөрдүн бирине айланып, ажайып кооз кыргыз жергесин, кыргыз адамдарынын жаркын образын бардык континенттеги окурмандарга өз

адамдарындай тааныштыруу менен кыргыз рухунун кубатын элибиз сыймыктап, даражада дүйнө элине тааныта алгандыгын далилдер менен тастыктайт. Ч.Айтматовго чейин да, андан кийин да, анын өзү менен да үзөңгүлөш таланттуу далай калем ээлери эмгектенип келишкендигин, бирок, алардан айырмаланып, “Калем императору” атка конгон Ч.Айтматов көркөмдүктүн эң катаал критерийлерине жооп берген “бийик пробалуу” чыгармаларын жаратып, дүйнөлүк окурмандардын жүрөгүнөн орун ала алгандыгын ал жөн эле чебер жазуучу болбостон, философ жазуучу болгондугу менен түшүндүрүп, ал оюн ишенимдүү далилдер менен бекемдейт.

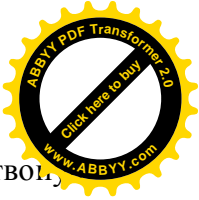
Ырасында эле Ч. Айтматов тубаса, “жогортон” берилген мөлтүр талантын чыпчыргасын коротпой таптап, жетилтип, өз башынан өткөргөн катаал турмуш сабагынан “кагылып-согулуп”, ийленип, ага коштилдүүлүгү да кошумча күч-кубат болуп, элибиздин бай көркөм мурасы менен дүйнөлүк көркөм маданияттын мыкты үлгүлөрүнө бала кезинен кана сугарылып алгандыгы анын акыл-ой чабытынын кеңири кулачтуу болушуна бекем пайдубал болгондугу тууралуу айтылып да, жазылып да келет эмеспи. Т.Аскарров мына ошол аксиоманы философия, логика илимдеринин окшоштук закону ж.б. закондорунун призмасынан карап, ошого байланыштуу объективдүү дүйнөнүн, турмуш кубулуштарынын адамдын аң-сезиминде чагылышынын өзгөчөлүктөрү, аларды көркөм образдуу формада кайра жаратуунун машакаттары тууралуу теориялык маселелерди дүйнөлүк көркөм өнөрдүн мисалдарына жана жазуучунун өзүнүн сүрөткердик тажрыйбасына таянуу менен териштирип чыгат.

Ч.Айтматов чыгармачылык кадамдарын алгач шилтей баштаганда эле тапталган жолго түшпөй, өз учурундагы коомдук-саясий, социалдык-экономикалык, маданий-руханий турмуш менен үзөңгүлөш жүрүп, бара-бара аларды өзүнүн көркөм-эстетикалык, аналитикалык ой “тегирменинен” өткөрүп, кыргыз жергесинде жаңы адамдын калыптануусундагы “тар жол, тайгак кечүүлөрдү” экинчи бир көркөм эстетикалык дөөлөткө айландырууда төл адабиятыбызда мурда кездешпеген, атүгүл жат көрүнгөн ыкмалар, образдар аркылуу сүрөттөөгө бет алганын, ошондо эле жазуучунун келечекте кездешчү көрүнүштөрдү, кубулуштарды алдын ала көрө билген сезимталдыгы, көрөгөчтүгү байкала баштагандыгын конкреттүү мисалдар менен иллюстрациялайт.

Ошентип, бара-бара катардагы окурмандар гана эмес, “азуусун айга жанган” адистер да бир добуштан Ч.Айтматовду “философ жазуучу”, “ойчул жазуучу”, “кеменгер жазуучу” деген эпитеттер менен адилет мүнөздөп келишкени менен андай мүнөздөмөлөр жалпы сөз бойдон калып келсе, бу сапар Т.Аскарров көркөм чыгармачылык менен философиянын карым-катышы тууралуу талылуу маселенин азыркы учурдагы изилденүү абалына экскурс жасоо менен жогорудагы мүнөздөмөнү абстракттуулуктан конкреттүүлүккө өткөрөт.

Мисалы, келечекте кездеше турган турмуштук көрүнүштөрдү алдын ала чагылдыра алуу жөнүндөгү философиянын законун “Жамийла” повестин, таанып билүүнүн абстракттуулуктан конкреттүүлүккө өтүү законун “Бетме бет” повестин, илимий-техникалык прогресстин чагылдырылышын “Асма көпүрө”, “Делбирим”, “Кылым карытар бир күн”, “Кыямат” чыгармаларын талдоо учурунда колдонуп, алардагы жалпы эле адам баласына мүнөздүү оң, терс сапаттарды тулку боюна сиңирип алышкан каармандарынын турмуштагы түбөлүктүү карама-каршылыктардын казанында кайнап, күйүп-бышып жүргөндүктөрүн окурмандарды терең ой жүгүртүүгө, акыл калчоого чакырчу сабактар катары чечмелейт да, мына ошондой күчтүү таасир этүү сапаттарды философ гана жазуучу жарата аларын көптөгөн мисалдар менен бекемдейт.

Ырас эле философия терминин түпкү маңызы “акылмандыкты сүйүү”, “акылдуу болуу” деген түшүнүктөрдү билдирүү менен, ал элибиздин “Көрө-көрө көсөм болот, сүйлөй – сүйлөй чечен болот” деген макалына да үндөшүп турса, ал эми Ч.Айтматовдун чыгармачылык мурасы окурмандарды адам болууга, акыл-эстүү атуул болууга машыктырган, аларга “Көрбөгөндү көрсөтүп, билбегенди билгизген” мектеп болуп келатса, жазуучунун философ, даанышман аталышынын төркүнүн да ушул жакты да. Биз

жөнөкөйлөштүрүп кысып айткан бул ойлор монографияда дүйнөлүк искусствонун көптөгөн кызыктуу, оригиналдуу мисалдары менен профессионалдуу бийик деңгээлде талданат.

Изилдөөчү дагы бир моменттерди – “Биринчи мугалимдеги” Алтынайдын философия илими боюнча окумуштуу болуп чыккандыгын, кезинде улуу Д. Шостакович жазуучуга каармандарың аркылуу турмушка терең философиялык ой жүгүртүп жазганга күчүндү үрө деп берген кеңешин, жазуучу өзү да даңазалуу эле болуп калган чыгармаларын азыр жазсам башкача, татаалданып жазат элем деп айтканын өз оюн бекемдөө үчүн колдонот да, ырасында да Ч. Айтматов ар бир чыгармасы менен “өлүптө талып”, идеалга, Абсолютка умтулуу менен, каармандарына философиялык ой жүгүртүрө алуу аркылуу, дүйнөлүк көркөм сөз өнөрүнүн сересине көтөрүлө алгандыгын дагы бир жолу ырастайт.

Аталган монографиянын баалуулугун арттырып турган дагы бир сапаты - ушу күндө да көптөгөн келишпестиктерди жаратып өзүбүз башыбыздан өткөргөн советтик мезгилге, социалисттик түзүлүшкө “түкүрүп”, акарат келтирип келаткан айрым кубулгучтарга каршы Т.Аскарлов диалектик катары кынтыксыз илимий аргументтер менен жооп берип, ал мезгилдин артыкчылыгын да, кемчиликтердин да таразалап, СССР деп аталган кубаттуу империянын кулашынын объективдүү да, субъективдүү да себептерин өзүнө мүнөздүү тарыхыйлык принцибин так колдонуу ыкмасы менен ачып бергендиги.

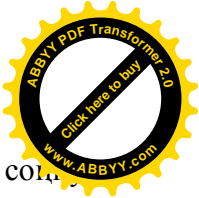
Ошондогу социалисттик реализм деп аталган метод чыгармачыл чөйрөгө күч менен таңууланып, колу-бутту тушап келген деген көз караштарды да автор аргументтер менен төгүндөп, Ч.Айтматовдун көркөм дүйнөсүнө жана анын эстетикалык көз караштарына таянуу менен көркөм чыгармачылыктын табиятына, көркөм ой жүгүртүүнүн чагылдыруу мүмкүнчүлүктөрүнүн өзгөчөлүктөрүнө, сүрөткердин талантына, дараметине байланышкан теориялык маселелерди кайрадан тактап, териштирип чыгат.

Чындыгында да азыр биз “төө бастыга” алып жаткан социалисттик реализм методунун арсеналы кеңири болгондугун, ал атамзамандан бери келаткан көптөгөн көркөм ыкмалардын, стилдердин, методдордун табигый уландысы болуу менен эми жаңырган турмуш келбетин, андагы жаңы адамдын ички жана тышкы турпатын чагылдыруу үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөр түзгөндүгүн, эгерде начар чыгармалар жаралып калса, ага соцреализм эмес, алардын авторлору күнөөлүү экендигин, андайлар бардык учурларда кездешип келгендигин жана кездеше бермектигин ырастаган мисалдар монографияда жетиштүү.

Ушул “чыргоо” маселеге эмгектин “Социалистический реализм и Чингиз Айтматов” деп аталаган бөлүмү арналып, анда автор өзүнүн теориялык жоболорун жана социалисттик реализм жөнүндөгү позитивдүү позициясын Ч.Айтматовдун чыгармачылык тагдыры жана анын бийик трибуналардан сүйлөгөн сөздөрү, маектеринде, макалаларында айткан пикирлери менен бышыктайт.

Бул бөлүмдү окугандан кийинки алынган таасир: Ч.Айтматов эч качан советтик түзүлүшкө, соцреализмге каршы болгон эмес, тескерисинче, ал өзү жаш кезинде азап-тозогун көп тартып, кийин жыргалын да көп көргөн ал мезгилдин кулуну, аз сандуу элдин атуулу, коммунист-жазуучу катары ага ак дилинен кызмат кылуу менен андагы түз жолдон кыйшайтып бараткан бурмалоолорго, чала сабат жетекчиликке дайыма каршы чыгып келген.

Т.Аскарлов мына ушундай талаш-тартыштуу, татаал маселени кароолго алганда коомдук өнүгүүнүн өзгөчөлүктөрүн философиялык закондор, жоболор менен ченеп өлчөп-бычып, нечен-нечен ийгиликтерди, ачылыштарды жараткан дүйнөдөгү эң кубаттуу эки империянын бири – СССРдин кыйрашынын себептерин (сөз менен иштин, теория менен практиканын эки жакты карап калышы, экономикалык саясаттын тескери жолго түшүшү, аны туура эмес пландаштыруу ж.б.у.с. объективдүү, субъективдүү себептерди) илимий так аргументтер менен бекемдеп чыгат. Ал үчүн азыркы окурмандардын колуна

оңойлук менен тийбей турган кызыктуу фактыларды келтирет жана Ч.Айтматовдун соңку чыгармачылыгын ошондой кырдаалдардын фонунда талдап чыгат.

“Жаныбарым, Гүлсарым!”, “Кылым карытар бир күн”, “Кыямат”, “Тоолор кулаганда” чыгармаларында жазуучу көркөм чагылдыруунун улам бир жаңы закондорун ачуу менен ошол советтик түзүлүштү, социалисттик идеологияны ичинен иритип, тышынан чиритип жаткан бюрократия, мансапкорлук, жасалмалуулук, эки жүздүүлүк сыяктуу терс көрүнүштөрдүн да таз кейпин тасырайта сындап чыккандыгын окумуштуу так ошо социалисттик реализм методунун шарапаты менен түшүндүрүп, Ч.Айтматовдун философтугун да дал ошол методдун көмүскөдө жаткан мүмкүнчүлүктөрүн кемелине келтире пайдалана билгендигинен көрөт да, бул позициясын жазуучунун көптөгөн сөздөрү менен бекемдейт.

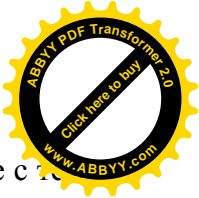
Монография дагы бир талылуу, күдүк маселенин - Ч.Айтматовдун “плагиаттыгы” жөнүндөгү маселенин ажатын ачып, ага ачыктык, тактык киргизгени менен да өзгөчө баалуулукка ээ. Кезинде басма сөз беттеринде ошондой “сопол куйрук” пикирлер бир караганда туурадай көрүнгөн фактыларды келтирүү менен жарыяланып, карапайым, даярдыксыз окурмандар арасында күңк-мыңк сөздөрдү жаратып да келгендей болгон. Бирок, койнунда котур ташы жок, дили таза ар бир адам талант даражасы, масштабы Айтматов сыяктуу жазуучу эч качан кимдир бирөөлөрдөн тема, идея, сюжет “уурдоого” сабасаң да барбастыгына ишенип турса да, бу сапар монографиянын автору көркөм процесс, чыгармачылык деген өзгөчөлүү көрүнүштөрдө андай окшоштуктар, оошкыйыштар байыркы мезгилден баштап, соңку мезгилдерге чейин деле кездешип келатканын (кездеше да берет го) адатынча дүйнөлүк дөө-шаалардын (Шекспир, Гете, Толстойдун) чыгармачылык тажрыйбаларынан учураган фактылар менен бекемдеп, мындан ары бул маселеге мындай “маңка” мамиле жасоону тык токтотту окшойт (178-187-бб.)... Чынында да ашкере жоомарт турмуш баарыбызга текши тартуулаган окшош, түбөлүктүү темаларды (өмүр, өлүм, сүйүү, күйүү, согуш, тынчтык ж.б.) кандай сүрөткер канчалык деңгээлде көркөмдүктүн бийик мунарасына жаркыратып жеткирет? Байге ошонуку да! Ушул жерден монографиянын авторунун негизги максатын аныктаган төмөндөгү пикири айрыкча көңүл бурууга татыктуу:

“И как бы горьки ни были подобные оценки творчества Чингиза Айтматова, отдельных недостатков, погрешностей, встречающихся в его произведениях, мы сочли нужным ввести все это в оборот научно-изыскательской деятельности, посвященной наследию писателя. Иначе, на наш взгляд, картина его творческой жизни, творческой биографии была бы неполной, одноцветной, одномерной” (188 б.)

Ошентип, жогоруда белгиленип өткөн кычыткылуу маселени илимий-изилдөөчүлүк алкакка салып, андаштырып чыгып, андан окумуштуу чыгарган төмөнкү жыйынтык азыркы учурдагы айтматов таануу илиминдеги жүз пайыз жаңы сөз. Ал мындайча (ишенимдүү болуш үчүн цитатаны узак келтирүүгө туура келет): «Есть и гносеологический аспект вопроса. Еще Аристотел считал, что стремление к подражанию вообще свойственно живым существам, а людям в особенности. Лучшим способом приблизиться к идее прекрасного признавалось подражания идеальным образцам античного искусства.

Плагиат же – это воспроизведение чужого произведения или его части под своим именем. Плагиат несовместим как с творческой деятельностью, так и с общепринятыми нормами морали и закона. От плагиата отличают творческие заимствования (Философский энциклопедический словарь. – М.: СЭ, 1983. – С. 505).

А «подражание» в руках таких талантов, как Чингиз Айтматов, переходит в степень оригинального художественного создания, обладающего всеми свойствами самобытного творческого явления. Писатель мог взять в том или ином случае сюжет, канву последовательно сменявших друг друга событий и «возвести» на этой основе образное построение. При этом он не копирует идейно-эстетические слагаемые какого-либо конкретного и общепризнанного, общеизвестного литературного образца, а фактически

создает диалектически новое литературно-художественное явление, несопоставимое с тем же образцом. Поэтому Айтматова можно понять и по человечески его простить за творческие «вольности», которые допускал он изредка в соответствии с объективными закономерностями развития словесной культуры, а также с традициями, которые создавались и накапливались в лоне больших или «малых» литератур, творились такими гигантами изящной словесности, как например, Шекспир или Толстой» (186 – б.). Ч. Айтматовдун чыгармачылыгын баалоодо автор өзү “сложные и щепетильные проблемы” (178) деп атаган бул маселе боюнча азырынча анын келген жыйынтыгы ушундай...

Жогорудагы цитаталар алынган «“Возвышающее” воздействие ухода из жизни Чингиза Айтматова на сознание людей» деген бөлүм да (164-192-бб.) мурдагы бөлүмдөрдөй эле өзгөчө дем, эргүү менен жазылып, демейде көзү өткөн чыгармачыл адамдарга карата: “Эми анын экинчи өмүрү чыгармаларында уланат” – деген таризде айтылып жүргөн көңүл жубатуучу “дежурный” фразага баарыбызды терең ойго салып, намыстантчу, жазуучунун мурасынын дүйнөлүк нарк-насилин мурдагыбыздан бийик, жогору туруп баалап, үйрөнүүгө багыт берчү философиялык, илимий-теориялык проблемалар чөйрөсү камтылган.

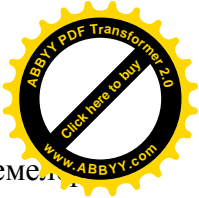
Сөздү авторго берүүгө туура келет: “И все это требует от литературоведов и критиков, эстетиков и философов, искусствоведов и психологов, историков и этнографов, лингвистов и фольклористов создания обобщающих научно-теоретических трудов, в которых нашли бы свое отражение и осмысление все основные аспекты художественного наследия Айтматова. Иначе познание и постижение всех особенностей, черт, качеств творческого облика писателя не достигает необходимой глубины, не раскроет многогранно воздействующего на сознание читателей потенциала.

При этом, идейно-художественные слагаемые творческого процесса писателя должны рассматриваться в их диалектическом единстве, с учетом как их неоспоримых и широко известных читающему миру достоинств, так и недостатков, изъянов, которые тоже могли не иметь места в живом творческом процессе. В конце концов Айтматов был прежде всего гражданином и человеком, хотя и человеком с большой буквы. Ему, как художнику и творцу, тоже были присущи и определенные слабости, недостатки, которые были связаны с природой самого словесного искусства и с особенностями писательского ремесла» (170-б.).

Ошентип, улуу жазуучунун мурасын, анын атуулдук турпатын чар тараптан өзүнө тете изилдөөнүн жаңы доору ачылып, анда жогоруда аталган илимпоздор чөйрөсү ыкшоолуктан көтөрүлүп, татыктуу иштерди жүргүзүшөрүнө, алардын алдыңкы сабында Т.Аскарлов өзү да тура тургандыгына зор ишеним артууга туура келет. Мындай иш барыдан мурда кыргыз адабияты менен маданияты мындан ары да дүйнө коомчулугунун көз алдында Ч. Айтматовдун бийиктигинде, андан да аша өнүгүшү үчүн, элибиз эзелтен бери көрөңгөлөнүп келаткан улуу касиеттерин азыркы ааламдашуу заманында дүйнө элдеринин эң алдыңкы сапат-салттары менен ширелиштирип өсүп-өнгөн цивилизациялуу элдердин катарына тура алышы үчүн керек. Ал үчүн биз тээ “жер каймактагандан” бери эле адам баласынын кендирип далай ирет кесип келаткан бир катар терс сапаттардан арылуубуз керек экен. Алардын ана башы – көрө албастык жана чагымчылдык деген эң эле ыплас көрүнүштөр окшобойбу!

Азырынча кыргыз коом таануучулары менен гуманитарийлеринин назарына илинбей, изилденбей келаткан ушул проблема монографияда “Пути зависти и клеветы неисповедимы?” деген жыйынтыктоочу бөлүмүндө Ч. Айтматовдун чыгармаларынын мисалында талданып, анда да төбө чачты тик тургузган дүйнөлүк мисалдар келтирилет.

Монографиянын аягына чыккан соң Ч.Айтматовдун чыгармачылык дүйнөсүн жаңыча, аң-сезимдүү аралап чыккандай болуп, ошол учурда тээ алыскы өлкөлөрдөгү сейрек китептер сакталган китепканалар менен музейлерге кирип чыккандай ыракатка бөлөнүп, эгерде эмгектин нускасы арбын болуп, башка өлкөлөрдөгү адистерге да жетсе, дүйнөлүк айтматов таануучулар да андан көп жаңылыктарды алышып (Т. Аскарловдун

эмгектерине мурда эле тыш жактагы белгилүү окумуштуулар кайрылышып, шилтеме келтиришчү), өз тилдерине которушуп, жогору баалоо менен абройлуу сыйлыктарга жана наамдарга да сунушташат беле деген үмүт шооласы жылт этет...

